

ილიასეული სიტყვახმარებისათვის*

I. (ბედის) ვარსკვლავი

შესიტყვება ბედის ვარსკვლავი ქეგლ-ში ასეა წარმოდგენილი: „ას-ტროლოგიურ შეხედულებებთან დაკავშირებული რწმენა (წარმოდგენა), თითქოს ადამიანის დაბადებისთან ერთად აინთება ხოლმე მისი ბედის მაჩვენებელი ვარსკვლავი, რომელიც ადამიანის სიკვდილთან ერთად ქრება (ჩვეულებრივ იხმარება, როგორც პოეტური სახე)“. საინლუსტრაციოდ დამოწმებულია: „რად მრისხანებ, ჩემის ბედის ვარსკვლავო?“ (ნ. ბარათ.) და: „ვინა სთქვა საქართველოზე: „ეგ არის — ლომი კვდებაო, ჩაუხდა ბედის ვარსკვლავი, მალე მზეც გაუქრებაო?“ (ბაჩანა).

რწმენა-წარმოდგენა ბედის ვარსკვლავის შესახებ ძველთაძველი ჩანს, — მაშინდელი, როცა ადამიანი ციურ სხეულებს აღმერთებდა და მათზე ლოცულობდა.

ქართულ მხატვრულ ლიტერატურაში ბედის ვარსკვლავი, როგორც პოეტური სახე, ძალიან ხშირად იხმარება. დავიმოწმებთ მხოლოდ ვაჟას და ილიას. ვაჟა გვირიას ათქმევინებს „ბახტრიონში“: „მანამა ვცოცხლობთ, მტერი გყავ, ბევრად სჯობს, ვიყვნეთ ცდაზედა, როცა დრო მოვა და... გაქრეს ბედის ვარსკვლავი ცაზედა, ცოცხალს კი უნდა ეხუროს ვაჟაცა ქუდი თავზედა, სიცოცხლეს აუგანსა სიკვდილი მიჯობს ხმაღზედა“. „გამიქრა ბედის ჩემის ვარსკვლავი, კვლავ დამიობლდა ობოლი თავი“ (ილია, I, 63,5); „სისხლი, ... სულ სისხლი ჰფარავს და ჰფარავს შენს წარსულ ეამსა, შენ ბედის ვარსკვლავს!“ (იქვე, 317, 10).

სიტყვა „ვარსკვლავი“ „ბედის ვარსკვლავის“ მნიშვნელობით სხვაგვარ კონტექსტშიაც იხმარება: „შორს მომავლის ვარსკვლავი თუმც არის უხილავი, მაგრამ ვგრძნობ, შეხვალ დიდს ზღვას და იქ ჩაღუპავ

* წაკითხულია ი. ჭავჭავაძის დაბადების 150 წლისთავისადმი მიძღვნილ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სესიაზე, 26.VI.87 წ.

ჩემს ნავს (ი. I, 74,10); „მე არა მიშავს-რა. იმისთანა ვარსკვლავზედა ვარ დაბადებული... მე, ბედ-შავი“ (ი. III, 104,9); „მეწისქვილედ დაბადებულიყო უცოლოდ, უშვილოდ, უთვისტომოდ. არაინ იცოდა, ვინ არის და საიღამ არის... იმისი ვარსკვლავი მარტო ამოსულიყო სადღაც“ (ი. III, 85,27); „ჩემის ბნელის ცხოვრების გზაზედ ამის მეტი ვარსკვლავი არ ამოსულა“ (ი. II, 87,23); „დიდი რუსთველი ნაზად დამღერდა მას, ვისთვისაც ხალხს გული უძგერდა. იგი აძლევდა რუსთველისა ქნარსა იმ მშვენიერსა აღმაფრენასა, რომელიც ეხლა ქართველსა უკვირს და რომელზედაც ხან ხარობს, ხან სტირს, როგორც გამქრალხა თვის ვარსკვლავზედა“ (ი. I, 319,29).

„ბედის ვარსკვლავი“, როგორც აღვნიშნეთ, უძველესი რწმენის გადმონაშთია. მასზე, კერძოდ, საუბარია ახალი აღთქმის მათეს წიგნში. იქ იესო ქრისტეს დაბადების ამბავი ასეა მოთხრობილი:

2. „...ხოლო იესო ქრისტეს შობასა ბეთლემს ჰურიასტანისასა, დღეთა პეროდე მეფისათა, და აჰა მოგუნი აღმოსავალით მოვიდეს იერუსალმში და იტყოდეს:

„სადა არს ახლად შობილი იგი მეფეა ჰურიათა? რამეთუ ვიხილეთ ვარსკვლავი მისი აღმოსავალით და მოვედით თაყუანის-ცემად მისა.

3. ვითარცა ესმა ესე პეროდე მეფესა, შეძრწუნდა იგი და ყოველი იერუსალმში მის თანა.

4. და შეკრიბნა ყოველნი მღვდელთ-მოძღუარნი და მწიგნობარნი ერისანი და ჰკითხვიდა მათ: „სადა შობად არს ქრისტე?“.

5. ხოლო მათ პრქუეს: „ბეთლემს ჰურიასტანისასა, რამეთუ ესრე წერილ არს წინასწარმეტყუელისა მიერ“.

6. „და შენ, ბეთლემ, ქუეყანაჲ ეგე იუდაჲსი, არა სადა უმრწემეს ხარ მთავართა შორის იუდაჲსთა, რამეთუ შენგან გამოვიდეს მთავარი, რომელმან დამწყსოს ერი ჩემი ისრაელი“.

7. მაშინ პეროდე მოუწოდა მოგუთა მათ და გამოიკითხა მათგან ესამი იგი გამოჩინებისაჲ მის ვარსკვლავისაჲ.

8. და წარავლინა ბეთლემდ და პრქუა მათ: „მივედით და გამოიკი(თ)ხეთ ჭეშმარიტად ყრმისა მისთვის და, რაჟამს ჰპოოთ, მითხართ მე, რაათა მეცა მივიდე და თაყუანის-ვსცე მას“.

9. ხოლო მათ ვითარცა ესმა ესე, წარვიდეს. და აჰა ვარსკვლავი იგი, რომელ იხილეს აღმოსავალით, წინა-უძღოდა მათ, ვიდრემდე მივიდა და დაადგრა ადგილსა მას, სადაცა იყო ყრმაჲ იგი.

10. ხოლო მათ, ვითარცა იხილეს ვარსკვლავი იგი, განიხარეს სიხარულითა დიდითა ფრიად.

11. და მოვიდეს სახლსა მას და იხილეს ყრმაჲ იგი მარიამის თანა, დედისა თვისისა, და დავარდეს და თაყუანის-სცეს მას; და აღა-

ღეს საფასეთა მათთა და შეწირეს მისა ძღუენი: ოქროჲ, გუნდრუკი და მური.

12. და მოიღეს ბრძანებაჲ ჩუენებით ანგელოზისაგან, რაჲთა არა მოიქციონ ჰეროდეს, არამედ სხუთ გზით წარვიდენ სოფლად თჳსა.

13. და ვითარცა წარვიდეს იგინი მიერ, და აჰა ანგელოზი უფლისაჲ გამოუჩნდა ხილვით იოსებს და პრქუა: „აღდეგ და წარიყვანე ყრმა ეგე და დედაჲ მავსი და ივლტოდე ეგვპტედ და იყუე მუნ, ვიდრემდე გრქუა შენ, რამეთუ ეგერა მოძიებად ვალს ჰეროდე და წარწყმედად ყმასა მავსს.“

14. ხოლო იგი აღდგა და წარიყვანა ყრმაჲ იგი და დედაჲ მისი ღამე და წარვიდა ეგვპტედ და იყო მუნ, ვიდრე აღსრულებადმდე ჰეროდეს[სა].“

ამ თხრობაში ჩვენთვის მთავარია ის, რომ მოგვებმა, ანუ ვარსკვლავთმრიცხველებმა აღმოსავლეთიდან ნახეს ქრისტეს „ბედის ვარსკვლავი“, გაიგეს, რომ ჰურიათა ახალი მეუფე და მხსნელი ცოდვათა მათთაგან კაცთა მოდგმისა იესუ ქრისტე დაიბადა და, როცა მასთან თაყვანისცემად მიდიოდნენ, ვარსკვლავი გაუძღვა და მას მისდევდნენ.

დიდი ილია ბრწყინვალედ იცნობდა ორივე აღთქმის წიგნებს და არაერთხელ მიმართავდა მათ ციტირებისჲ თუ პერიფრაზირებისათვის.

ბიბლია ილიასთვის ნიადგასაკითხავი წიგნია. აი, რას წერს იგი: „უეჭველია, ძლიერ გონიერად იქცევა ისა, ვინც მუდამ ჟამს კითხულობს საღმრთო წერილსა. იმის წამკითხავი ორნაირად არის სარგებლობაში, პირველად: შეისწავებს ღვთის ვედრებასა და, რამდენადაც მომეტებულად კითხულობს, იმდენად მკვიდრად დაინერგება იმის გულში საწმუნოება ქრისტესი, და მეორედ: იქ შეხვდება მრავალ ქართულ სიტყვასა, რომელნიც ამ ჟამად ბევრი მათგანი აღარ იხმარებინს საერთო ლაპარაკში და მაშინ, როდესაც საღმრთო წერილი გადმოუთარგმნიათ ქართულად ბერძნულიდგან, ხმარებაში ყოფილა“ (ი. III, 1986. გვ. 443). მათეს სახარებიდან შემომოყვანილი ამბავი კი დიდ პოეტს გამოყენებული აქვს ლექსში „ქართველის დედას“, რომელსაც, როგორც ცნობილია, ეპიგრაფად უძღვის ლაიბნიცისეული სიტყვები: „აწმყო, შობილი წარსულისაგან, არის მშობელი მომავალისა“.

ლექსში, როგორც ცნობილია, ნათქვამია, რომ ძველი დიდება ქართველთა დაიმარხა, ყველაფერი გაქარწყლდა. შემდეგ მოსდევს სტროფები:

მას ნუღარ ვსტირით, რაც დამარხულა,
რაც უწყალოს დროს ხელით დანთქმულა,
მოვიკლათ წარსულ დროებზედ დარდა...
ჩვენ უნდა ვსდიოთ ეხლა სხვა ვარსკვლავს,
ჩვენ უნდა ჩვენი ვშვათ მყოობადი,
ჩვენ უნდა მივსცეთ მომავალი ხალხს...

პოეტს თვალწინ უდგას მარიამისგან ქრისტეს, მხსნელის დაბადება და ასეთი მხსნელის შობას და აღზარდას მოელის ქართველის დედისაგან:

აქ არის, დედავ, შენი მაღალი
დანიშნულება და წმინდა ვალი
აღზარდე შეილი, მიეც ძალა სულს,
საზრდოდ სმარობდე ქრისტესა მცნებას, —
შთაავონებდე კაცთა სიყვარულს,
ძმობას, ერთობას, თავისუფლებას, —
რომ სიკეთისთვის გული უთართოდეს
და მომავლისთვის ბედთანა ბრძოდეს...
დედავ! ისმინე ქართველის ვედრება,
ისე აღზარდე შენ შევილის სული,
რომ წინ გაუძღვეს ჭეშმარიტება,
უკან პრჩხეს კვალი განათლებული

(ი. I, 195, გვ. 30—31).

დიდი მამულიშვილი ყველგან და ყველაფერში მამულის მხსნელს ეძებდა. ერთ-ერთ ლექსში („ქართველთაღმძი“) პოეტი წერს რუსეთში ყოფნისას:

ჩვენი მშობელი ტკბილი მამული
ცხადად წინ მედგა ბედით მოკლული
და ბნელ ღამეში ჩვენ დამხსნელ ვარსკვლავს
ჩვენ მამულზედა ვხედავდი დამდგარს

(ი. I, 195, გვ. 323).

აქაც ისევ ბეთლემის თავზე დამდგარი ვარსკვლავის ანალოგიაა უდავოდ.

აი, როგორ გულმხურვალედ წერს ილია ქრისტეზე: „ჩვენ გვესმის და ადვილად გამოსაცნობივ არის, რისთვის გვიხარია იესო ქრისტეს შობის დღე, გვესმის, ეს დიდი დღე რისთვის არის დიდი, რისთვის არის ყოველ-წლივ სიხარულით და მილოცვით მისაგებებელი, რისთვის არის სადღესასწაულო დიდისა და პატარისათვის. ამ დღეს დაიბადა სიკვდილითა სიკვდილის დამორგუნველი და ცხოვრების მომნიჭებელი მაცხოვარი ქვეყნისა, ღმერთი ყოვლად მოწყალეებისა და ყოვლად მხსნელის სიყვარულისა, ღმერთი ნუგეშის-მცემელი უძლურისა და უღონოსი, დავრდომილთა აღმადგენელი, სნეულთა მაურვებელი, ცოდვილთა შემწყნარებელი, მაშვრალთა და ტვირთმძიმეთა მეოხ-პატრონი და მწყალობელი. მან აღამაღლა ღირსება და პატივი ადამიანისა იქამდე, სადამდინაც მისდა მოსვლამდე ვერ მიმწვდარიყო ადამიანის შეშინებული გონება და გაუღვიძებელი გრძნობა. „ვით მამა ზეცის, იყავ შენც სრულიო“, — უმოძღვრა კაცსა და ამით გვამცნო, რომ კაცი შემძლებელ არის აღსვლად ღვთაებრივ სისრულემდე. რაო-

დენი დიდებაა და პატივი კაცის ბუნებისა ამ ექვსს სიტყვაში, ღვთისა ბაგეთაგან წარმოთქმულში.. იღვაწე და ღვთის სისრულემდე შენც შეგიძლია ახვიდე და მიახწიო. ესოდენი განდიდება და აღმატება ადამიანის ღირსებისა ჯერ მანამდე არა ადამიანს არ გაეგონა და საკვირველია განა, რომ ყოველ ამის შემდეგ ყოველ-წლივ იესო ქრისტეს შობის დღეს დიდებით ვადიდებთ, ერთმანეთს სიხარულით ვულოცავთ, ვმხიარულობთ და თვითოეულის გული მოწყალეებისათვის და მადლისათვის სძგერს“ (ი. I, 1985, გვ. 338—339).

პოეტი დიმიტრი თავდადებულს ათქმევინებს სიკვდილის წინ:

ღმერთო, ღმერთო!.. თვალწინ მიდგა
დიდ ტანჯული მე ძე შენი...
ყოთ ძით ვველა, ისეც ჩემით
ერი ჩემი დაიხსენი.

(ი. I, 1985, გვ. 209).

და ცხადია, სრულიადაც არ არის შემთხვევითი, რომ დიდმა ილიამაც ქრისტესავით და დიმიტრი მეფესავით დადო თავი მამულის სამსხვერპლოზე.

II. ყიზილბაში

ქეგლ-ში ყიზილბაში ასეა ახსნილი: „(თურქ. კიზილ ბაში „წითელი თავი“, „წითელქუდა“) სპარსელი დამპყრობლის მეტსახელი (XVI—XVIII სს.). ჰკრა ერთმა მოსხეპილმა ყმაწვილკაცმა ცხენს ქუსლი და ზედ მიაგდო ყიზილბაშს“ (ილია). „ჭერეხივით ეყარა ჩახოცილი ყიზილბაში“ (გ. ბარნ.). სხვა ილუსტრაციები: „...თათარი, ყიზილბაში, ურია, ოსი, სომეხი, რუსები ხომ რაღა, ბუზსავით ირევიან“ (ილია, II, 228,24); „[მაიორმა] ეს ხეობა ყიზილბაშებზე უარესად აიკლო“ (მ. ჯავახ., არსენა, 348,34); „აღა-მაჰმად-ხან ყიზილბაშებით ასაოხრებლად შემოჰსევია“ (აკაკი, II, 145,1).

ილიასეულ ერთ-ერთ გამონათქვამში ყიზილბაში ყალბი ქება-დიდების, პირმოთენობის, მლიქვნელობის მოყვარულად გვევლინება: „...ქართულს ლიტერატურაში მწერალნი ერთმანეთს ქება-დიდებით იხსენიებენო, როგორც ყიზილბაში ჰაჯიებიო“ (ილია, IX, 313,6).

ყიზილბაშობა მეცხრამეტე საუკუნეში სწორედ პირმოთენობის, მლიქვნელობის, ორპირობის, ყალბი ქება-დიდების სინონიმად იხმარებოდა: ილია წერს: „ამას გარდა ჩვენ საწყალ ქართველებს ერთი სხვა საძაგელი სენიც გვჭირს — ყიზილბაშობა. გულის შემაზრზენი, კაცის ღირსების დამმდაბლებელი პირფერობა, ურცხვი ტყუილი ქება, საძაგელი კლავნა და პირიდან თაფლის დენა, რომელსაც ქართველი „ზრდილობას“ ეძახის — ესენი ერთად შტოები არიან

დამპალი **ყოზილბაშობისა**“ (III, 1986, გვ. 409). სხვაგან ილია წერს: „ვერაჲინ იკადროს ან ერთს, ან მეორეს უსაბუთობა, პირმოთნეობა და **ყოზილბაშობა** შესწამოს“ (IX, 313,3). აკაკი თავის გმირს ათქმევინებს: „ყველაფრის ღირსი ვარ დღეს, როდესაც ჩემი ქართველური გულწრფელობა **ყოზილბაშობაში** გავცვალე“ (III, 97,12). ი. გოგებაშვილი: „ორპირობა, **ყოზილბაშობა**, კუდის ქნევა აქეთაც და იქითაც არას დროს არ მიკადრნია“ (რჩ. I, 1910, 424,23).

სრულიად აშკარაა, რომ **ყოზილბაშობა**-ს მეცხრამეტე საუკუნეში ჰქონდა მკვეთრად გამოხატული უარყოფითი სემანტიკა, რომელიც ესადაგებოდა დამპყრობელი ერის ზნე-ხასიათს. ჩვენი სასიქადულო მამულიშვილების მიერ ხმარებული ეს სიტყვა დიდი და სასარგებლო შინაარსით იყო დატვირთული: ვისაც ეს სიტყვა იარლიყად მიეკერებოდა, იგი თითქოს მოზიარე ხდებოდა საქულველი დამპყრობლის უზნეობისა, პირმოთნეობისა, გაიძვერობისა, ორპირობისა.

ქველ-ს, სათანადო საილუსტრაციო მასალის უქონლობის გამო, **ყოზილბაშობის** ეს ნეგატიური მნიშვნელობა ვერ გაუთვალისწინებია. იგი მხოლოდ სიტყვის სპეციალურმა განხილვამ გამოავლინა.

პირფერობა, შამამბლური ხობა, მლიქვნელობა, ორპირობა, სამწუხაროდ, ჩვენი საზოგადოების ერთ ნაწილში დღესაც საკმაოდ მკვიდრად არის ფეხმოკიდებული. ვფიქრობთ, არ იქნებოდა ურიგო, გაგვეცოცხლებინა ეს ილიასეული სიტყვა და ზემოჩამოთვლილი ნეგატიური თვისებების მქონე კაცის მიმართ გვეხმარა ეპითეტი **ყოზილბაშობაში**, ხოლო მისი ქმედებისათვის გვეწოდებინა **ყოზილბაშობა**.